

Олександр Павлов

**ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ
СІЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ ЯК
СКЛАДОВОЇ РУРАЛІСТИКИ**

Руралістика як міждисциплінарна наукова галузь

Вирішення наукової проблеми, пов'язаної з визначенням предметного поля та змісту сільської історії як складової руралістики, має велике теоретичне та практичне значення. Розгляд сільської історії як самостійної галузі історичної науки у контексті руралістики (від англ. rural – сільський), дослідницьким полем якої є сільський простір та сільські території (об'єкти сільського розвитку) – результат еволюції наукових знань.

Розвиток сучасної науки характеризується проявом двох пізнавальних тенденцій – поглибленням спеціалізації наукових досліджень, з одного боку, та інтеграцією міждисциплінарних наукових зв'язків – з іншого, які доповнюють одна одну. Якщо перша тенденція пов'язана з диференціацією знань, то друга – з їх універсалізацією. Внаслідок цього дослідницьке поле науки стає достатньо розгалуженим і різноспрямованим. Незважаючи на те, що кожна наукова дисципліна використовує в процесі пізнавальної діяльності власний дослідницький інструментарій, відбувається інтенсивний процес взаємозбагачення дослідницьких практик, долаються міждисциплінарні кордони. Тому не дивно, що ми є свідками появи нових міждисциплінарних наукових галузей, які акумулюють у собі потенціал сучасної науки та її інноваційні дослідницькі методики.

Одна з таких галузей – руралістика – виникла внаслідок системного дослідження такого складного за своєю структурою та функціями природного і соціально-просторового утворення як сільські території. Вона об'єднує усі наукові напрями, що вивчають ті чи інші складові сільської територіальної підсистеми суспільства.

Руральність (“сільськість”) як соціальне явище і суспільний процес розглядається нами поза формаційним контекстом, тобто не позиціонується як натурально-патріархальний чи аграрно-дрібнотоварний господарський уклад. Руральність – це спосіб світосприйняття та життя українських громадян, що перебувають на сільських територіях. Об'єкт дослідження – сільські території – постають як агро-екосистема, економічний простір, соціальне середовище та мен-

тальний образ. Завдяки розвитку та функціонуванню сільських територій забезпечується продовольча безпека країни, підтримується баланс між природою, господарством і суспільством, створюються умови для збереження селянства як носія національної ідентичності та державності, здійснюється соціальний контроль майже над 80% території України. З огляду на це, все, що відбувається на сільських територіях, заслуговує спеціального наукового вивчення.

Руралістика як наукова галузь ґрунтується на вагомих теоретичних та методологічних засадах: фундаментальних положеннях цивілізаційних та світ-системної теорій, фізичної економії, соціоекономіки, концепції сталого розвитку, сучасних досягненнях економічної, історичної, географічної, правової, соціологічної, філософської наук, етнології, культурології, теорії державного управління та їх методичному арсеналі.

Дослідницьке поле руралістики, об'єктом вивчення якої є сільські території як складна полікомпонентна структура, має полімасштабний характер.

До глобального рівня дослідницького поля руралістики слід віднести питання про основи природного, духовного, господарського буття сільського соціуму, місце та перспективи рурального напрямку розвитку у сучасному світі, роль сільськогосподарської праці у розв'язанні глобальних проблем тощо.

До національного рівня належить проблематика, яка торкається усієї сукупності взаємозв'язків та взаємовідносин сільської територіальної підсистеми суспільства з відповідною міською підсистемою.

Третій, власне руральний або рустикальний (від лат. *rusticus* – сільський) рівень охоплює коло питань, що розкривають специфіку сільського буття у всіх його проявах: від руральних засад природного та соціокультурного простору сільських територій до їх ментального образу. Пріоритетними серед них є питання землеволодіння та землекористування, ефективного використання інтегрального потенціалу сільських територій, розвитку сільської економіки, створення належних умов для життєдіяльності на селі. Проте, першочерговим серед них є питання, на яке поки що наука не дала аргументованої відповіді, а саме – що необхідно зробити, щоб життя на сільських територіях стало в радість тим, хто там народжується.

Усі перелічені рівні дослідницького поля руралістики стосуються об'єкта сільського розвитку в цілому.

Разом з тим, сільські території ідентифікуються нами як певна система, що складається з:

- загальнодержавного, регіонального, районного та базового рівнів, які співвідносяться між собою за принципом “матрьошки”;
- з певних різновидів (типово сільські або аграрні території; перехідні, “змішані” території – сільські урбанізовані зони й ареали та “аграрні міста”; території зі спеціальним режимом функціонування – оздоровчо-рекреаційні, гірські, прикордонні);

– типів, що різняться між собою за певними ознаками (ступенем ресурсозабезпеченості, видом та режимом використання території, ступенем соціально-економічного розвитку, значенням функцій, етнічною ознакою, складністю тощо).

Тому чи іншому рівню, різновиду, типу сільських територій адекватний певний перелік проблемних питань, що складають їхнє дослідницьке поле.

Звісно, що при здійсненні наукових досліджень в межах руралістики як міждисциплінарної наукової галузі кожна наука, різні представники наукових напрямів та шкіл використовують власний дослідницький інструментарій. Разом з тим, в умовах розширення предметного поля дослідження руралістики, відбувається взаємозбагачення методик дослідження, застосовується науковий апарат суміжних наук.

У такий самий спосіб здійснюється удосконалення теоретичних та методологічних засад руралістики, завдяки чому відбуватиметься поступове розв'язання актуальних теоретичних та практичних завдань цієї міждисциплінарної галузі.

Сільський простір як об'єкт історії

Формування руралістики як міждисциплінарної наукової галузі значною мірою пов'язане з генезисом простору як універсальної наукової категорії. Із введенням у науковий обіг у 1970-х роках понятійного конструкту “просторовий розвиток” актуалізувалися дослідження секторних, сферних, функціональних, інформаційних зв'язків між територіальними утвореннями, розташованими у просторі. Це, у свою чергу, сприяло активізації наукового пошуку у напрямі інтеграції різних видів простору – географічного, економічного, природного, соціального, культурного, етнічного, політичного, ментального. Суміщення різних видів простору надало поштовху налагодженню міждисциплінарних зв'язків, імплементації в географічну науку методів економічної, історичної, соціологічної та інших наук й, навпаки, використанню суміжними науками пізнавального інструментарію географії. За таких умов рухомим став не тільки простір як фізичний феномен, а й відбувся процес універсалізації самої наукової категорії “простір”. Поряд з географією та філософією про свої “права” на нього заявила історична наука, оскільки подієва історія розгортається не тільки у часі, але й у просторі.

Саме сегментованість простору (просторова мозаїчність), як відмічає Я. Верменич, створює можливість для здійснення територіально обмежених і водночас внутрішньо самодостатніх наукових досліджень, що охоплюються системою понять “місцева історія”, “локальна історія”, “регіональна історія”¹. Таке переосмислення ролі

¹ Верменич Я.В. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 15.

простору та просторових чинників історичною наукою сприяло створенню у 2002 році на базі Ставропольського державного університету Регіонального науково-освітнього центру “Нова локальна історія” за участю вчених Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету. Пізніше до цього проекту приєдналися Російський державний аграрний університет – МСГА ім. К.А. Тимирязева, Інститут загальної історії РАН та інші установи. Значну роботу в цьому напрямі проводить й відділ історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. За ці роки з’явилися публікації, в яких предметом наукової дискусії стали питання про правомірність існування сільської історії, її співвідношення з регіональною історією, місцевою історією та “новою локальною історією”². Поки що, як зазначається у вітчизняній та російській історіографії, предметне поле просторової історії ще не набуло сталих форм на відміну від дослідницьких практик західних країн. Наприклад, у Великій Британії з 1990 року видається журнал “Сільська історія: економіка, суспільство, культура”, в якому публікуються матеріали, присвячені проблематиці минулого сільських спільнот та сільської місцевості³. Час від часу у зарубіжній історіографії відбувається оновлення семантики базових категорій наукових досліджень зі зміщенням акцентів на дихотомію “місто–село”. Водночас змінюється й масштаб дослідження: історики все більше вдаються до мікроаналізу. Вони, за висловом Дж. Леві, не проводять досліджень сіл, а досліджують у селах⁴. Загальним для вітчизняної та зарубіжної історіографії щодо визначення дослідницького поля сільської історії є історична реконструкція та інтерпретації певного локального простору, межі якого визначаються відповідним типом поселення. Проте, на наше переконання, сільський простір є полімасштабним й далеко не обмежується селом. Отже, об’єктом історичних досліджень як складової руралістики – междисциплінарної наукової галузі – є сільський простір.

² Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т. 1: колективна монографія / Відп. ред. В.А. Смолій; керів. авт. колективу Я.В. Верменич. – К., 2014; *Верменич Я.В.* Концепт регіоналізму у сучасній термінопрактиці // Регіональна історія України. – Вип. 8. – К., 2014. – С. 19-54; Новая локальная история: по следам Интернет-конференций. 2007. – 2014. – Ставрополь, 2014; *Маловичко С.И., Зайцева Н.А.* Сельская история в проблемном поле «новой локальной истории» [Электронный ресурс]. URL:<http://www.newlocalhistory.com/node/1/>; *Дербышева Ю.А.* Новая локальная история в поисках объекта: городская и сельская истории [Электронный ресурс]. URL:<http://www.newlocalhistory.com/node/981/>

³ *Helland, Janice.* Rural Women and Urban Extravagance in Late Nineteenth-Century Britian // *Rural History: Economy, Society, Culture*, 2002. – Vol. 13. – №. 2. – P. 179-197.

⁴ Див.: Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій / В.Є. Голубко, А.В. Середняк, Р.Я. Генега та ін. – Львів, 2011. – С. 61.

Різним аспектам простору та просторовості, обґрунтуванню положення про належність історії до просторових наук за останні роки приділено значну увагу на сторінках даного видання⁵. Теоретико-методологічні засади дослідження сільських територій як об'єкта сільського розвитку, що має певні просторові координати, було висвітлено нами в одному з випусків "Регіональної історії України"⁶. Враховуючи це, є доцільним при характеристиці сільського простору як об'єкта історичних досліджень зосередити основну увагу на взаємозв'язку наукових категорій "місця", "простору" та "території", за якими сільські території ідентифікуються як природні та соціально-просторові утворення.

Сільський простір набуває певних ознак та властивостей як просторовий сегмент, певне вмістище, де розміщені сільські території, кожний з елементів яких входить до їх певних складових: соціальної (населення, поселення, соціальна сфера і відповідна інфраструктура), економічної (виробничий комплекс і відповідна інфраструктура, землі) та екологічної (природне середовище). Деякі з перелічених елементів, а саме населення та землі, є універсальними й входять до кількох складових. Займаючи певну частину простору, сільські території тим самим уречевлюють його, наділяючи природними та суспільними характеристиками. До перших з них відносяться природні ресурси та природні умови. Суспільні характеристики визначаються здатністю території виступати просторовим базисом для розміщення населення, виробничих, соціальних та інших об'єктів. Звідси ідентифікація сільських територій як природних та соціально-просторових утворень, а також як фізичної території, географічного простору, антропогенного ландшафту або природного ландшафту, зміненого людською діяльністю через господарське освоєння простору.

Таке просторово опосередковане тлумачення сільських територій підкреслює нерозривний зв'язок простору та території: простір виступає як порядок розміщення речей, а територія являє собою місце їх розміщення. В цьому сенсі сільські території займають певне місце у просторі. На відміну від простору, який є показником розміру, масштабу сільських територій, місце як елемент просторової системи визначає їхнє розміщення у просторі відносно інших матеріальних об'єктів. Зв'язок місця з територією знаходить свій прояв у тому, що воно є конкретною точкою (адресою) території.

⁵ *Нагорна Л.* Територіальні ідентичності в системі трансдисциплінарних регіональних досліджень // *Регіональна історія України*. – Вип. 6. – К., 2012. – С. 35–52; *Маловичко С., Румянцева М.* История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки: статья вторая // Там само. – Вип. 7. – 2013. – С. 39–54; *Верменич Я.* Концепт регіоналізму у сучасній термінопрактиці // Там само. – Вип. 8. – 2014. – С. 19–54.

⁶ *Павлов О.* Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження // Там само. – Вип. 3. – 2009. – С. 113–132.

Науковий аналіз категорії “місце” в соціальній теорії пройшов еволюційний шлях від географічного детермінізму до оцінки соціально-економічного, екологічного, психологічного, етнологічного та соціокультурного значення місця. В цьому світлі місце сприймається не просто як частина фізичного простору, а асоціюється з певними соціальними статусними групами, їх ментальністю, моделями поведінки. На підставі сприйняття індивідом себе як представника певної “уявної спільноти” (за Б. Андерсоном) визначається територіальна ідентичність, що ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та образу життя⁷. Таким чином, опорним концептом, дискурсивним топіком сільського приросту є людина, яка бере активну участь у формуванні середовища власного мешкання. За місцем локалізації кожної сільської території можна судити про її відмінності від інших територій, розміщених у просторі. Але конкретний сільський локальний соціум (спільнота) поки що перебуває за межами професійного інтересу істориків.

При історичному дослідженні сільського простору слід враховувати його полімасштабність, яка представляє собою множину різних за своїм розміром, ієрархічно упорядкованих локалітетів (рівні сільських територій). Таксономічною одиницею базового рівня сільських територій є сільська територіальна громада, яка організує життєдіяльність на власній території. Території базового рівня агрегуються у більш великі таксономічні одиниці – адміністративні райони (районний рівень сільських територій). В результаті інтеграції територій базового рівня в території районного рівня, за рахунок прояву специфіки локальних таксономічних одиниць, не тільки ускладнюється структура територій вищого ієрархічного рівня, а й стає більш різноманітним їх зміст. Відповідно розширюється й ускладнюється масштаб об’єкта історичного дослідження. Сільські території районного рівня входять до відповідних просторових утворень регіонального рівня. В просторовому відношенні ці території представляють собою сільський сегмент (складову) того чи іншого регіону. В дослідницькому плані сільські території даного рівня є об’єктом вивчення регіональної історії. Сукупність сільських територій регіонального рівня складає їх загальнодержавний рівень, який виступає як сільська територіальна підсистема суспільства. Сільські території цього рівня є об’єктом дослідження національної історії.

За нашими підрахунками, чисельність населення, що проживає на сільських територіях України, складає понад 20,2 млн осіб (44% від загальної кількості населення), що значно перевищує кількісний склад сільського населення країни (14,1 млн осіб)⁸. Отже, на сіль-

⁷ Коржов Г. Территориальные идентичности: концептуальные интерпретации в современной зарубежной социологической мысли // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 108.

⁸ Павлов А.И. Идентификация и классификация сельских территорий: теория, методология, практика. – Одесса, 2015. – С. 183, 122.

ських територіях проживає не тільки селянство й навіть не виключно сільське населення, а й значна частина неселянського прошарку й міського населення. У зв'язку з цим виникає потреба у переосмисленні усталеного уявлення не тільки про об'єкт, а й про суб'єкти сільської історії. Окремого розгляду заслуговує питання про необхідність врахування взаємозв'язку та взаємодії сільських територій з міською територіальною підсистемою суспільства. Самостійного вивчення істориків потребують такі різновиди сільських територій, як сільські урбанізовані зони й ареали та "аграрні міста", а також території зі спеціальним режимом функціонування.

Предметом спеціального інтересу істориків є аналіз часового виразника масштабності, який проявляється через динаміку розвитку того або іншого рівня сільських територій за певний відрізок часу, кожний з яких має різне наповнення в залежності від масштабу таксономічної одиниці. Динаміка протікання суспільного процесу, що є помітною та значущою на базовому рівні сільських територій, частіше за все не враховується й не приймається до уваги на їхніх вищих рівнях. Тобто мова йде про різну темпоральність розвитку в розрізі різних рівнів сільських територій, а не тільки у сільському та міському просторових сегментах.

Позиціонування сільського простору як об'єкта історичних досліджень у вигляді багаторівневої системи сільських територій дає можливість сформулювати уявлення про полімасштабний характер об'єкта, структурні компоненти якого взаємодіють між собою. Ця взаємодія має не тільки часовий, просторовий, але й сутнісний вимір. Саме останній має безпосереднє відношення до предмета дослідження сільської історії.

Предметне поле сільської історії

Визначення предмета сільської історії потребує попереднього розгляду кола дослідницько-пізнавальних проблем, починаючи від виявлення співвідношення глобального та локального й закінчуючи методами дослідження.

Історичний досвід засвідчує циклічний характер дії інтеграційної та дезінтеграційної тенденцій, коли вони випереджають одна одну, але завжди існують як антиномія. Зазначене явище М. Іванов назвав парадоксом глобалізації, який полягає в тому, що вона йде поряд з локалізацією: відбувається зростання соціальної, економічної та політичної ролі локальних спільнот, які виявилися втягнутими у складну систему глобальних зв'язків та залежностей. Це відкриває перед нами нові можливості й у той самий час створює нові загрози, змушуючи самостійно знаходити засоби адаптації до нових умов⁹. За такої ситуації глобалізація зіштовхується з зустрічною тенденцією, яка проявляється у фрагментації простору.

⁹ *Іванов Н.П.* Глобализация и общество: проблемы управления // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2008. – № 4. – С. 4.

Це потребує від дослідника, як зазначає Я. Верменич, застосування ідей широкого контекстуалізму – вміщення кожної події чи явища у найширший соціальний і культурний контекст. Йдеться про вироблення здатності історика бачити ціле до того, як він візьметься впритул до аналізу його складових частин. Контекстуальність у даному разі слугує запорукою того, що співвідношення глобального і локального, макро- й мікрорівнів в історичному аналізі виявиться оптимальним¹⁰. Така традиція розрізнення глобального та локального, загального та часткового в історичній науці простежується ще з часів В. Ключевського, який виділяв два предмети та два прийоми історичного вивчення: перший – історія культури, або цивілізації (загальна історія), в основі якого лежить вироблення людини і людського співжиття; другий – історична соціологія (переважно місцева історія), заняттям якої є пошук властивостей та сил, що створюють та направляють людське співжиття. Відмінність першої історії від другої в тому, що зміст історії культури складають результати історичного процесу, а в історичній соціології спогляданню підлягають сили та засоби його досягнення, так би мовити, його кінетика¹¹.

Тим самим В. Ключевський порушив питання про співвідношення теоретичної та описової (емпіричної) історії, що вимагає від історика вміння робити певні узагальнення, використовуючи теорії та вдаючись до рефлексії, а також володіння методикою критичного аналізу історичних джерел. В цьому сенсі сільська історія може бути одночасно віднесена до теоретичної історії (історичні знання щодо загальнодержавного рівня сільських територій) та до емпіричної історії (зріз історичних знань на інших рівнях територій й у першу чергу – базовому).

Спостереження за суспільним процесом, що відбувається на сільських територіях, за просторовими та часовими координатами, поновому ставить питання про роль минулого, сьогодення та майбутнього у історичних дослідженнях.

У зв'язку з цим доречним є звернення до теоретичної спадщини М. Бердяєва, який ділив історичний час на три частини – минуле, теперішнє і майбутнє, які він вважав примарними. І це тому, що "...теперішнє є тільки якоюсь нескінченно мало тривалою миттю, коли минулого вже немає, а майбутнього ще немає, але яке, само по собі, представляє якусь абстрактну точку, що не визначається реальністю. Минуле – примарне тому, що його вже немає. Майбутнє – примарне тому, що його ще немає. Лінія в часі розірвана на три частини, немає реального часу"¹².

¹⁰ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. – С. 27.

¹¹ Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. – Т. 1. Курс русской истории. – Ч. 1. – М., 1987. – С. 35.

¹² Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990. – С. 55.

Проте така позиція не означає заперечення історичного часу як такого, який є важливою категорією пізнання суспільного життя, завдяки якій можна відстежувати певні зміни. Він складається з часу життя кожної окремої людини і сукупного плинного часу людської спільноти. Звісно, історичний час відрізняється від абсолютного, дійсного математичного часу, який, за І. Ньютоном, тече рівномірно і інакше називається тривалістю. Історичний час є частиною тривалості, яка має точку відліку.

Певний інтерес щодо розуміння історичного часу викликають погляди Р. Колінгвуда, який зауважував, що "...історія в буденному чи поширеному розумінні слова є знанням про минуле, і ми, щоб зрозуміти її особливості та їй притаманні проблеми, маємо поцікавитися, що ж воно таке минуле... Минуле стало теперішнім, і тому коли ми питаємо, де шукати минуле в живій і конкретній актуальності, то відповідь буде: у теперішньому. Але ж минуле, існуючи актуально у вигляді теперішнього, існує ще й ідеально як минуле – як те, чим воно було до того, як перетворилося на теперішнє... Таким чином теперішнє складається з двох ідеальних елементів минулого і майбутнього; отже, воно є і майбутнім, і минулим у синтезі, який є актуальним, фактично існуючим"¹³. З цієї точки зору коріння майбутнього лежать у минулому і в сьогоденні.

Інтеграційно-контекстний підхід, який враховує просторовий та хронологічний підходи до вивчення історії, запропонував Г. Ріккерт, який відмічав, що "історія...намагається, подібно генералізуючим наукам, зрозуміти усе у відомому зв'язку... Історичний зв'язок усякого історичного об'єкта має, так би мовити, два виміри, які можна було б назвати вимірами широти та довжини, тобто, по-перше, історія має встановити відносини, що пов'язують об'єкт з оточуючим його середовищем, та, по-друге, прослідкувати від початку до кінця в їхньому взаємному зв'язку різні стадії, які об'єкт проходить послідовно, або, інакше кажучи, вивчити його розвиток"¹⁴. Такий підхід дозволяє виявити генезис та еволюцію суспільного процесу й вплив на нього просторових факторів розвитку.

Що стосується поєднання міждисциплінарності та дисциплінарності при дослідженні сільського простору й визначення місця в цьому пізнавальному процесі історичної науки, було б доцільним посплатися на висловлювання одного з сучасних представників французької школи "Анналів" М. Емара про те, що історія – це не все, але все є історією¹⁵. Така оцінка історії є свідченням всеосяжного харак-

¹³ Колінгвуд Р. Ідея історії. – К., 1996. – С. 455, 502.

¹⁴ Ріккерт Г. Философия истории // Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М., 1998. – С. 147.

¹⁵ Див.: Павлов О.І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації: навчальний посібник. – 2-ге видання. – Одеса, 2011. – С. 9.

теру історичних знань. Одночасно це – й широке тлумачення розуміння історії як діяння людей у будь-якій сфері суспільного життя, яка має просторові та часові координати.

Проте таке уявлення не позбавляє дослідника від необхідності виокремлення предмета вивчення історії в рамках руралістики як міждисциплінарної наукової галузі. Ця процедура передусім потребує визначення предметного “стику” історії та інших наукових дисциплін, до яких в першу чергу слід віднести географію, соціологію, аграрну економіку, земельне право та екологію. Наявність такого “стику” або перетину напрямів та точок дотику загальних дослідницьких проблем мають своїм наслідком формування таких дисциплін як історична географія, аграрна історія, соціальна географія сільського господарства, регіоналістика, історичне ландшафтознавство, історична локалістика, місцезнавство, локальна соціальна історія, соціологія села. В рамках зазначених дисциплін активно використовується інструментарій суміжних наук. Очевидно, що ця тенденція з часом буде набувати нових обертів. Звісно, відбувається й розгалуження історичної науки на певні напрями досліджень та нові історичні дисципліни.

Попри це, має активно використовуватися арсенал дослідницьких методів історичної науки, пов’язаних з правилами та процедурою пошуку, виявлення, відбору, встановлення достовірності джерел інформації щодо отримання нових знань про сутність суспільного процесу або окремого фрагменту дійсності, що відбуваються в межах сільського простору. До таких методів відноситься джерелознавчий метод, за допомогою якого виявляються та досліджуються джерела інформації, які безпосередньо відображають історичний процес. До цих джерел передусім відносяться архівні матеріали, предмети матеріальної та духовної культури, сільського побуту, спогади учасників історичних подій тощо. Застосування хронологічного методу при дослідженні життєдіяльності на сільській території дозволяє дослідити її у часовій послідовності та з’ясувати походження та головні етапи сільського розвитку в межах певного простору. Ретроспективний метод передбачає оберненість у минуле на основі історичної пам’яті, досвіду, мислення та людської свідомості з метою використання знання минулого для розуміння сучасного та майбутнього сільського розвитку. За допомогою методу івент-аналізу аналізуються дані про події, без чого неможливо уявити наративну (оповідальну) історію. Цей метод ґрунтується не стільки на дослідженні змісту інформації про події, скільки на врахуванні їх частоти. Метою івент-аналізу є визначення алгоритму кожної окремої події, виявлення одиниць виміру подій (суб’єктів та об’єктів дії та її часу) з подальшим з’ясуванням взаємозв’язків між окремими подіями, з яких складається суспільне явище. Завдяки цьому з’являється можливість здійснення системної діагностики тієї чи іншої проблемної ситуації у розвитку сільських територій.

Визначення змістовного наповнення предметного поля історії сільського простору потребує співставного розгляду категорій “часу” та “простору”. За часовим структуруванням уявлень про дійсність все, що відбувається у просторі, в будь якій із сфер суспільного життя чи галузі діяльності, має ознаки історичності. Проте незаповнений простір не несе у собі ніяких сутнісних характеристик, крім параметричних (площа, протяжність, компактність, конфігурація) та просторово-географічних координат. Простір представляє інтерес для історика як місце життєдіяльності. З цього приводу Я. Верменич використовує поняття “проживання простору”, яке означає осмислення територій проживання людини¹⁶. В нашому випадку мова йде про сільські території й їх осмислення. Більшість сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків під осмисленням чи переосмисленням ролі простору і просторових чинників розуміють дослідження не стільки території, скільки сформованих у їх межах соціумів як соціальних організмів.

Аналізуючи джерельну базу та методи вивчення сільської історії, М. Румянцева доводить, що сільський світ, хоча й перебував традиційно на периферії уваги істориків, але ніколи не зникав із їх дослідницького поля, а селянин залишався при цьому не суб’єктом, а об’єктом історичної дії¹⁷.

Розв’язання завдання переосмислення наукових уявлень про сільський простір, яке стоїть перед сучасною історичною наукою, потребує критичного аналізу знань, що складають зміст сільської історії. На наш погляд, історична наука на сьогоднішній день оперує не системою знань, а фрагментарними знаннями з тих чи інших аспектів сільського буття.

Істотного переосмислення, на переконання Я. Верменич, потребує традиція нерозчленованості “історії міст і сіл”. Адже очевидно, що міські і сільські спільноти – це два різні, навіть гостро відмінні типи групової самоідентифікації. Локальні соціокультурні простори, якими є міста й села, виступають у ролі структуроутворюючих начал для двох відмінних типів самоорганізації. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській – авторитет традиції¹⁸. Більше того, як вважає географ Т. Нефьодова, природне, культурне, соціально-демографічне та економічне різноманіття сільського простору сформувало настільки різні сільські світи, що часто вони становляться незрозумілими один для одного¹⁹.

¹⁶ Верменич Я.В. Просторове моделювання історії: зміна парадигм // Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т.1. – С. 18.

¹⁷ Румянцева М.Ф. К вопросу об источниковой базе и методах изучения сельской истории // Новая локальная история: по следам Интернет-конференций. – С. 57, 59.

¹⁸ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. – С. 38.

¹⁹ Нефедова Т. Социальная география сельского хозяйства [Электронный ресурс]. URL:<http://www.ru-90.ru/content>

Малодослідженими є історія аграрних перетворень та історія аграрної політики пострадянської доби, які мали революційний, а не еволюційний характер й базувалися на соціальних, економічних, психологічних та інших підвалинах. Поза увагою істориків залишається критичний аналіз наслідків сучасних реформ на селі, які завдали значних втрат сільському господарству, селу і селянству. Унаслідок цього, як зазначає В. Юрчишин, у переважній більшості сільських поселень простежується асоціальність сільсько-селянського буття²⁰.

Наскрізною проблемою сільського буття, дослідженням якої протягом тривалого часу займаються історики, є селянське питання, яке належить до категорії доленосних та фундаментальних, тобто таких, від розв'язання яких залежить подальша доля не тільки певного соціального прошарку, галузі, а й країни в цілому. Історики не меншою мірою, ніж економісти і соціологи, мають дати аргументовану відповідь на питання: чому, отримавши у власність земельні ділянки, селяни не тільки не стали господарями власної долі, а й перебувають на межі зникнення як первинна форма існування соціуму та соціальності?

Проте серед сільськотериторіальної проблематики є тема, соціальну відповідальність за наукове освоєння якої історики не мають розділяти з представниками інших наукових дисциплін. Це – тема, пов'язана з формуванням історичної пам'яті, на основі якої відбувається просторова самоідентифікація сільського населення. Йдеться про спосіб самосприйняття тих чи інших сегментів сільського простору як вернакулярних (від англ. vernacular – місцевий, народний, рідний). За Т. Джорданом, вернакулярні території є продуктом просторового сприйняття “середньої людини”, а ніяк не інтелектуального творення вченого²¹. Тому “шукати” ці території треба не в господарських та культурних особливостях, а у сприйнятті цих особливостей людиною.

У вітчизняній статистиці та науці відсутні дані про те, яка частина сільського простору покрита вернакулярними територіями. Можна з достатньою впевненістю стверджувати, що таких територій обмаль й знаходяться вони переважно у приміській зоні, що свідчить про просторову нерівнозначність, за якою одні території є життєздатними (меншість), інші – нежиттєздатними (більшість).

Разом з тим, припущення відносно того, які саме території серед множини інших слід вважати вернакулярними, не може замінити собою предметного дослідження даного феномена. Щодо цього існує відпрацьована американська система методик виявлення територіальних переваг населення, яка складається з наступного: прямого

²⁰ Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні. Ретроспективні нариси у трьох частинах. – К., 2013. – С. 83.

²¹ Jordan T. Perceptual Regions of Texas // Geographical Review. – 1978. – №3. – Vol. 68. – P. 74.

опитування місцевих мешканців; тлумачення посередніх ознак в матеріальній культурі; статистики руху людей, товарів, інформації; дослідження літературних джерел²².

В Україні проведення комплексних досліджень з метою визначення вернакулярних територій уявляється реалістичним тільки після здійснення паспортизації сільських територій базового рівня й проведення статистичних обстежень з наступним формуванням відповідної звітності у розрізі базового та районного рівнів цих природних та соціально-просторових утворень.

Історики також мають долучитися до дослідження процесу руралізації, сутність якого полягає у проникненні елементів сільського способу життя у міста. Цей процес має декілька проявів. По-перше, руралізація є зустрічним і зворотним процесом по відношенню до урбанізації, яка зумовила не тільки стрімке зростання міст і міського населення за рахунок сільського, а й продемонструвала переваги міст як промислових, транспортних, торговельних, культурних, наукових та адміністративних центрів. Це сформувало в суспільній свідомості їх образ як місць, що є більш привабливими за умовами життєдіяльності, ніж сільські території, який матеріалізується у міграційному русі сільського населення. По-друге, руралізація є наслідком просторового зрощення міст та прилеглих до них сільських територій. По-третє, руралізація знаходить свій прояв у перетворенні “аграрних міст” в села внаслідок закриття в них переробних підприємств, скорочення об’єктів соціокультурного призначення. По-четверте, деякою мірою прояви руралізації є результатом розміщення в містах підприємств з переробки сільськогосподарської сировини.

Незважаючи на розширення сільських просторових меж за рахунок неселітебних територій, для історичної науки ніяким чином не зменшується актуальність дослідження сільських населених пунктів, значна частина яких мають статус історичних.

Слід розрізняти масштаб історичного дослідження сільського простору й відповідне йому предметне поле, які притаманні тому чи іншому рівню сільських територій. Безперечно, прерогативою вивчення територій базового рівня є особистість, сім’я, домогосподарство, побут та культура сільської громади, історія села та соціуму. В даному випадку мова йде про емпіричний рівень історичних досліджень сільського простору. На районному та регіональному рівнях основна увага дослідників має приділятися виявленню та опису місцевих та регіональних особливостей сільських територій. Загальнодержавний рівень сільських територій асоціюється з теоретичним рівнем історичного мислення.

²² Див.: Трофимов А.М. Шарыгин М.Д., Исмагилов Н.Н. Территориальная идентификация в географии и вернакулярные районы [Электронный ресурс]. URL:<http://www.geo-vestnik.psu.ru/files/vest/84>

Окремого розгляду заслуговують взаємозв'язки сільської територіальної підсистеми суспільства з відповідною міською підсистемою.

Предметом спеціального дослідження історичної науки є ті чи інші різновиди сільських територій, між якими існують як спільні риси, так і відмінності.

Із викладеного можна зробити висновок про те, що предметне поле сільської історії є достатньо розгалуженим, що обумовлено складною структурною будовою об'єкта сільського розвитку (сільські території), його багаторівневостю, різновидністю та різнотипністю. Додаткове уявлення про сільську історію як складову руралістики дає її розгляд в контексті інших історичних дисциплін.

Сільська історія в системі історичних наук

За результатами проведеного дослідження з'ясовано, що сільська історія відповідно до ієрархічної структури сільських територій складається з історій територій базового рівня (історія територіальної громади), територій районного рівня (сільська місцева історія), територій регіонального рівня (історія сільської складової регіону), територій загальнодержавного рівня (історія сільської територіальної підсистеми суспільства).

Для виявлення співвідносності класифікаційних рівнів сільської історії з системою історичних наук доцільно звернутися до історіографічної практики їх ранжування.

Так, за версією Я. Верменич, системологія історичної локалістики постає у такому вигляді²³:

перший, традиційний тип, що відповідає описовому етапу у формуванні джерельної бази – історичне краєзнавство;

другий, нетрадиційний тип, з виразними ознаками теоретизації історичного знання – нова локальна історія;

третій, “бічний” тип, що виник на базі “зміни методу” в руслі антропологізації локальної історії – мікроісторія;

четвертий тип, що передбачає “інший масштаб” локалізації – історична регіоналістика, історична урбаністика, історія прикордоння тощо.

Як зазначає автор типологізації, виділення тих чи інших типів локальної історії необхідне, з одного боку, для з'ясування меж предметних полів кожного з названих типів і їхніх взаємозв'язків та для подолання нігілістичних тенденцій в процесі розмежування “старих” і “нових” підходів, з іншого (“старе” зовсім не обов'язково гірше “нового”)²⁴.

²³ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. – С. 21.

²⁴ Там само. – С. 21–22.

Англійський історик Дж. К. Уолтон пропонує ієрархічну схему практик вивчення історії, яка складається з місцевого (підрегіональний), регіонального, національного та міжнародного рівнів²⁵.

На думку російських дослідників С. Маловічка і М. Румянцевої, виділення місцевої історії в рамках лінійного (стадіального) уявлення історії не відповідає сучасній тенденції трансформації історичного знання до нелінійних предметних полів, що є свідченням їх рядоположеності, в рамках яких перебувають історія сім'ї, локальна історія, міська історія, регіональна історія та ін²⁶. Водночас ці автори запровадили власний нетрадиційний погляд на нелінійні предметні поля історії, пов'язаний з науково орієнтованою історією (нова локальна історія, регіональна історія), в якій основна увага приділяється історії соціокультурних спільнот²⁷.

Аналізуючи практику історіописання, Л. Репіна розглядає місцеву історію (краєзнавство) та регіональну історію разом з новою локальною історією як два неспіврозмірні культурні контексти, що мають різну ідейну орієнтацію: перший – як спосіб мобілізації історичної пам'яті, другий – як ефективний інструмент історичного пізнання, в якому знаходять застосування теорії, методи та концепції суміжних дисциплін²⁸. Місцева історія – переконані С. Маловічко і М. Румянцева, що еволюціонувала у напрямі краєзнавства, як соціально орієнтоване знання, існує паралельно науковому. Це інше, ненаукове знання, в якому мають потребу суспільна та масова свідомість²⁹.

Дана позиція російських дослідників викликає ряд заперечень. Перш за все, штучним є протиставлення місцевої та нової локальної історії, тому що за визначенням обидві вони є локальними. Крім того, автори плутають поняття “теоретичні знання” та “наукові знання”, визначаючи краєзнавчі знання як ненаукові. Насправді вони не є теоретичними, але – науковими й при цьому, як правило, ґрунтуються на достатній джерельній базі. Насамкінець, незрозуміло, в чому полягає новизна нової локальної історії та яке її предметне поле. Вона все ж таки є не новою, а новітньою, виходячи з того, як її презентують розробники.

²⁵ *Walton J.K. Imagining Regions in Comparative Perspective: the Strange Birth of North-West England // An Agenda for Regional History / eds by B.Lancaster, D. Newton, N. Vall. – Newcastle: Northumbria Univer. Pr., 2007. – P. 289-302.*

²⁶ *Маловічка С., Румянцева М. История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки: статья первая // Региональна історія України. – Вип. 6. – К., 2012. – С. 15.*

²⁷ Там само.

²⁸ *Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С. 182-193.*

²⁹ *Маловічка С., Румянцева М. История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки: статья вторая. – С. 50.*

В якості одного з напрямів історико-краєзнавчих досліджень в соціальній літературі розглядається мікроісторія. Вона позиціонується як галузь історичного знання, предметом якої є сфера людської буденності у її історико-культурних, політичних, етнічних та конфесійних контекстах. Об'єктом мікроісторії є людина чи соціальна група людей, яка проживає на певній історично сформованій території. За словами Дж. Леві, мікроісторія означає не розглядання дрібниць, а висвітлення в деталях³⁰.

Суміжною наукою, що сформувалася на стику історії та географії й до якої дотична сільська історія, є історична географія. Вона тлумачиться як дисципліна, що вивчає фізичну, соціально-економічну, культурну, політичну географію минулих епох в історичній динаміці, або як науковий напрям, що досліджує просторову сторону історичного процесу³¹. Об'єкт історичної географії також розглядається під кутом зору впливу господарської діяльності на географічне середовище, географічних факторів – на виробництво і етногенез³².

В надрах даного дослідницького напрямку склалася особлива субдисципліна – історична географія ландшафтів, або історичне ландшафтознавство, яка вивчає освоєння природного ландшафту, результати його “окультурення” людиною в процесі її господарської діяльності.

Наведені типології та характеристики історичних дисциплін, переважна більшість яких, за винятком нової локальної історії й регіональної історії, є традиційними, свідчать про наявність зв'язку між ними за дослідницьким полем. В цьому переконують й прояви спроб з боку розробників “нової локальної історії” включити до її складу сільську історію. Обґрунтовується це необхідністю фіксації вихідних параметрів сільської історії з метою визначення зони пошуків нових дослідницьких підходів³³, що не є виправданим, оскільки сама “нова локальна історія” ще не визначилася з об'єктом та предметом вивчення.

Посилаючись на традиції британської історіографії, Ю. Дербишева поміщає село, поряд з такими об'єктами дослідження, як сім'я,

³⁰ Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень. – С. 59.

³¹ Стрелецкий В. Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия // Регіональна історія України. – Вип. 7. – К., 2013. – С. – 57-58.

³² Вербиленко Г. Історична географія та її місце у вивченні регіональної історії України // Там само. – С. 71.

³³ Румянцева М. К вопросу об источниковой базе и методах изучения истории. – С. 57.

соціальні прошарок та спільнота, в мікроісторичну перспективу, при цьому відмічаючи, що локальні історики сприйняли село як повноправний об'єкт вивчення³⁴.

С. Маловічко і Н. Зайцева підкреслюють, що “нова локальна історія” відрізняє сільську історію від інших напрямів, що вивчають історико-аграрну проблематику. Аграрна історія та історія селянства, як проблемні поля, що генетично пов'язані з соціально-економічними дослідженнями простору, вважають вони, не виключаються із історіографічної практики сільської історії, але існують в рамках нової локальної історії³⁵.

Деякий інший підхід щодо визначення дослідницького поля сільської історії демонструє М. Румянцева. Вона пропонує включити сільську історію до етнографії, або до соціальної (історичної) антропології, посилаючись на пропозицію, висловлену свого часу Г. Ріккертом щодо доцільності не мріяти про якусь неіснуючу “ідеальну” історичну науку, а глибоко рефлексувати наявне історичне знання. Відмічаючи креативність історичної антропології, яка формує навколо себе такі нові предметні поля, як історія ментальностей, історія повсякденності, гендерна історія, інтелектуальна історія, нова локальна історія, М. Румянцева наголошує на антропологічному повороті в історичному пізнанні в цілому³⁶. Що стосується ролі соціальної антропології в розвитку історичного мислення, то з цим можна погодитися. Проте у цього наукового напрямку та сільської історії різні предметні поля, й саме у презентованій нами дисципліні воно значно ширше.

Основний недолік й неконструктивний характер розглянутих підходів щодо включення сільської історії до складу “нової локальної історії” чи соціальної антропології пов'язані з хибною ідентифікацією переліченими істориками сільського простору, обмеженням історії складного територіального об'єкта, яким є сільські території, історією селянства, села або аграрною історією.

Сільська історія у розрізі її рівнів відповідає тому чи іншому локальному рівню історичної науки. Краєзнавство та мікроісторія співставні з історією територіальної громади, місцева історія – певною мірою з сільською місцевою історією, регіональна – частково з історією сільської складової регіону. Історія сільської територіальної підсистеми суспільства є безпосередньою складовою національної історії.

³⁴ Дербьшева Ю.А. Новая локальная история в поисках объекта: городская и сельская истории. – С. 50.

³⁵ Маловичко С.И., Зайцева Н.Л. Сельская история в проблемном поле «новой локальной истории».

³⁶ Румянцева М.Ф. Возможна ли «сельская история»: полемические заметки [Электронный ресурс]. URL:<http://www.newlocalhistory.com/node/987>

Виділення зі складу історичної науки її сільської складової є об'єктивним процесом, пов'язаним з розвитком загальної наукової тенденції щодо спеціалізації знань. Прив'язка сільської історії до руралістики як міждисциплінарної наукової галузі є, з одного боку, свідченням інтеграції наукових напрямів та відповіддю на виклик часу – з іншого, а саме необхідністю обґрунтування шляхів відродження сільських територій й їх виходу на якісно новий рівень.

Інтеграція історичної науки в нову міждисциплінарну галузь, поперше, сприяє вирішенню суспільно значущих проблем, по-друге, збагачує її теоретичний та методологічний арсенал за рахунок синтезу дослідницьких практик.

Позиціонування сільського простору в якості міждисциплінарного об'єкта дослідження за активного використання пізнавального інструментарію історичної науки значно збагачує її категоріальний апарат за рахунок дослідження не тільки подієвого ряду в межах сільського простору, зв'язків між його об'єктами й системою суспільних відносин, але й дослідження перетворюючої діяльності людини як суб'єкта історичної дії й творця історії.

У зв'язку з цим потребує глибокого переосмислення й предметне поле сільської історії, яке перебуває на перетині з географією, соціологією та соціальною антропологією. Якщо для географічної науки фактами, за А. Геттнером, виступають відношення простору³⁷, то для історії – мотиви людської взаємодії у просторі протягом певного часу та її результати. В цьому науковий інтерес історичної науки співпадає з дослідницьким полем соціології та соціальної антропології, на які разом покладається завдання щодо осмислення місця “сільськості” у суспільному розвитку, ключової ролі людини у освоєнні, використанні та сталому розвитку сільського простору.

³⁷ Хорологическая концепция А. Геттнера: консерватизм и прогрессивность [Электронный ресурс]. URL:<http://vseprostrany.ru/index.php>